

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-2-19>

КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ДИСКУРС УНІВЕРСАЛЬНОСТІ ПРАВА

Олександр Ткаченко,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін
Київського міжнародного університету (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-6377-2364
alexpanerail@gmail.com

Анастасія Сапарова,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін
Київського міжнародного університету (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-5569-8192
sapar3000@gmail.com

Анотація. Найбільш впливовим і репрезентативним виміром порівняльно-правових досліджень є спроби обґрунтування універсальної природи права. Основою самоідентифікації порівняльного правознавства як самостійної юридичної науки є надання правовому пізнанню загальновизнаного наукового змісту, сформованого природознавством Нового часу. Універсальний та інваріантний зміст права має слугувати еквівалентом природничих законів. Наднаціональна і ненаціональна універсальність устанавлюється в межах двох основних парадигм універсальності права. Першою є парадигма каузальної універсальності, яка пояснює тотожність змісту права впливом на право однакових позаправових чинників. Другою є парадигма телеологічної універсальності, яка розглядає універсальний зміст права як такий, що сформований самим правознавством. Діалектика цих двох парадигм і становить зміст компаративістського дискурсу про природу правових універсалій.

Ключові слова: порівняльне правознавство, універсальність права, каузальна парадигма, телеологічна парадигма, дискурс.

COMPARATIVISTIC DISCOURSE OF THE UNIVERSALITY OF LAW

Oleksandr Tkachenko,
Doctor of Law, Associative Professor,
Professor at the Department of Theoretical and Private Law Disciplines
Kyiv International University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-6377-2364
alexpanerail@gmail.com

Anastasiia Saparova,
Candidate of Law, Associative Professor,
Head of the Department of Theoretical and Private Law disciplines
Kyiv International University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-5569-8192
sapar3000@gmail.com

Abstract. The most influential and representative dimension of comparative legal studies is the attempt to substantiate the universal nature of law. The basis of self-identification of comparative law

as an independent legal science is the provision of legal knowledge of generally accepted scientific content, formed by natural science Modern time. Universal and invariant content of law should be equivalent to laws of nature. Supranational and non-national universality is established within the two main paradigms of universality of law. The first is the paradigm of causal universality, which explains the identity of the content of law by influencing the law of the same non-legal factors. The second is the paradigm of teleological universality, which considers the universal content of law as one formed by jurisprudence itself. The dialectic of the paradigm is the content of the comparative discourse on the nature of legal universals.

Key words: comparative law, universality of law, causal paradigm, teleological paradigm, discourse.

Вступ. Для порівняльного правознавства завжди «основним питанням» була формалізація беззаперечного виправдання необхідності свого існування. Уже давно класичною стала дискусія про статус порівняльного правознавства. Серед найбільш поширених є тріада концептуалізацій. Першою є визнання за порівняльним правознавством суто методологічного значення. Друга визнає за порівняльним правознавством власну предметність, але лише на рівні наукової дисципліни в межах теорії права. Третя концептуалізація визначає порівняльне правознавство як цілком самостійну юридичну науку. Для успішності обґрунтування епістемологічної самостійності порівняльного правознавства необхідно формалізувати його власну онтологічну сферу – простір реальності, який можна досліджувати лише за допомогою порівняльно-правової методології. Найбільш впливові напрями порівняльного правознавства таким власним компаративним онтологічним регіоном визначають сферу правових універсалій.

Основна частина. Концептуалізація універсального у праві є панівною парадигмою порівняльно-правового мислення. Будучи спробою зняття множинності правових світів, заміщення цієї множинності інтелектуальною комфортною єдністю універсального правового смислу, така концептуалізація насичена подвійною телеологією. З одного боку, воно ставить питання про правову єдність людства, чи принаймні Заходу. З іншого – намагається вирішити казус «наукової неповноцінності» правознавства – невідповідності правових знань стандарту науковості, сформованому у класичному природознавстві. Згідно з ним наукою є лише те, що спрямовано на пошуки єдиного принципу, абсолютного рівняння, побудову єдиної теорії, яка б надавала цілісну картину світу. Такий стандарт раціональності й досі сприймається як історично інваріантний принцип, згідно з яким рухається наукова думка (Овчинников, 2003: 200).

Порівняльне правознавство тут виконує загальне завдання включення правознавства до сфери наукового пізнання, наділення його статусом науки. Таким чином, відповідність природі наукового мислення в її традиційному європейському розумінні є ядром самоідентифікації та легітимації порівняльного правознавства.

З огляду на те, що парадигма являє собою дискурсивно виражений і втілений у дослідницькому інструментарії образ світу, необхідною ознакою, що свідчить про існування окремої парадигми, є можливість відокремлення в її межах, тобто без звернення до зовнішніх дослідницьких сфер, зокрема й інших парадигм, особливого змістовного (предметного) і методологічного знання. Отже, у парадигмі повинні існувати дві самостійні перспективи дослідження, які б і відображали відмінність змістовного і методологічного.

Така відмінність перспективи полягає в тому, що змістовно-теоретичне пізнання спрямоване на отримання позитивних знань про юридичну дійсність, а методологічне пов'язане з дослідженням процесу отримання позитивного знання. Із цього випливає така важлива характеристика наукового пізнання, як дуалістичність, тобто «воно водночас виступає у двох іпостасях – як об'єкт і як спосіб (засіб, метод) пізнання» (Никитин, 1985: 5).

Компаративістський дискурс універсалізації права реалізується через два модули. Перший стверджує подібність наслідком дії однакових причин, проголошує «природне походження права, яке забезпечує його єдність для всього людства» (Довгерт, 2009: 401). Таку стратегію можна назвати парадигмою каузальної універсальності права. Другий не визнає універсальності у праві наслідком дії метаюримічних (економічних, соціологічних чи культурологічних) причин. Універсальні правові смисли проголошуються результатом внутрішнього цілеспрямованого розвитку правознавства. Таку схематику аргументації можна назвати парадигмою телеологічної універсальності права.

Квінтесенцією каузальної універсальності є презумпція ідентичності (*praesumptio similitudinis*) (Алексеев, 2006: 116). Презумпція ідентичності вводить поняття «єдиних правових потреб», які зумовлюють необхідність розроблення адекватних правових рішень. Цей каузальний механізм обґрунтовується як «основний закон порівняльного правознавства»: різні правопорядки, незважаючи на всі відмінності у своєму історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилях функціонування на практиці, вирішують одні ті самі життєві проблеми, до найдрібніших деталей, однаково (Цвайгерт, Кетц, 2000: 58–59).

Універсальність права є створеною порівняльним правознавством одноманітною концептуальною матрицею права, яка дозволяє представити право в денаціоналізованому й детериторізованому вигляді. У межах парадигми каузальної універсальності права порівняльно-правовий дискурс заперечує існування національного права як такого.

Однією з найбільш яскравих ілюстрацій цього є твердження Д. Гордлі: по-перше, лише деякою мірою ми можемо говорити про те, що німецькі, американські чи французькі юристи досліджують право своїх країн. Вони спрямовують свої дослідження на проблеми, які виникають у їхніх країнах, але ані ці проблеми, ані їх рішення жодним чином не є німецькими, американськими чи французькими. По-друге, коли ми описуємо судові рішення як форму застосування німецького, французького чи американського права, ми маємо на увазі лише те, що суд, який ухвалює рішення, має юрисдикцію, оскільки справа виникає у відповідній державі. Не існує нічого винятково німецького, французького чи американського в рішеннях (Gordley, 1995: 563).

Парадигма каузальної універсальності права стверджує, що всі суспільства сприймають життя як сукупність більш чи менш тотожних соціальних проблем (Whitman, 2003: 313), і якщо навіть правові системи функціонують індивідуально і незалежно одна від одної, усі вони призначені дати відповіді й ухвалити рішення щодо тих самих проблем і конфліктів між людьми (Кјаер, 2004: 385–386). Як зазначає Д. Флетчер, «ціллю порівняння припускається факт рішення, а не ідеї, концепти чи правові аргументи, які сприяють такому рішенню» (Fletcher, 1987: 335). Інакше кажучи, лише якщо кожне рішення певної функції буде розглядатись як єдине для всіх досліджуваних правопорядків (*praesumptio similitudinis*), буде можливим дослідження функціональності цих правопорядків, тобто їхнього регулюючого механізму в чистому вигляді, без національної специфіки, властивої їхнім юридичним поняттям і доктринальним поглядам.

Обмеженість функціоналізму порівняльного правознавства виявляється у принциповому прагненні замкнення правових явищ у дужках між «фактами» і «правовими наслідками», які реконструюються в термінах дії. У порівняльному правознавстві такий функціоналістський редукціонізм полягає в обмеженні предметної сфери порівняльно-правових досліджень лише випадками можливості застосування презумпції ідентичності.

Поясненням цього є те, що презумпція ідентичності відкидає конкретний зміст правового досвіду і цінностей і, зрештою, замовчує й уникає конкретного права. З огляду на це можна стверджувати, що функціоналізм зводить право до формальної техніки вирішення конфліктів, позбавляє його політичного чи морального підґрунтя, а тому виявляє фундаментально тех-

нічну перспективу, наслідком чого є суто утилітарне розуміння сутності порівняльно-правових досліджень.

Функціоналізм виступає інструментом сцієнтифікації порівняльного правознавства, метою якої є створення універсальної правової науки. І оскільки, за вказівкою К. Цвайгерта і Х. Кьотца, «не існує більше німецької фізики, бельгійської хімії чи американської медицини» (Цвайгерт, Кётц, 2000: 27), така універсальна правова наука «з єдиним понятійним апаратом, матеріалом, структурованим за загальною схемою, може бути лише наднаціональною за своїм характером» (Цвайгерт, Кётц, 2000: 73).

Для функціоналізму включення правознавства у сферу цієї уніфікованої науки, тобто надання йому наукового статусу, здійснюється шляхом протиставлення його тому, що він називає догматичною юриспруденцією: «просто тлумачення закону, як це традиційно практикується юристами, навряд чи може бути віднесене до сфери гуманітарних чи соціальних наук» (Цвайгерт, Кётц, 2000: 11).

Каузальна універсальність виявляється сумісною з доктриною економічного детермінізму. Причинами універсальності права проголошуються всесвітня інтенсифікація транснаціональної торгівлі й переміщення людей, товарів і капіталів, які призвели до глобалізації правничої професії й, відповідно, до переміщення акцентів порівняльного правознавства в бік подібностей (Schlesinger, 1995: 479). Підсумком такої аргументації є ствердження, що відмінності між правопорядками знаходяться винятково у формі, а не у змісті права.

Універсальний правовий смисл виступає дієвою причиною, що існує об'єктивно, для якого національне право є лише формою зовнішнього вияву. Такий детермінізм також свідчить про принципову узгодженість ідеї каузальної універсальності права з постулатами класичного природного права.

Парадигма каузальної універсальності права функціоналізму порівняльного правознавства дозволяє стверджувати його як невід'ємну складову частину тієї інтелектуальної традиції, яка дістала назву природничої парадигми і яка з філософсько-методологічного погляду як класична наукова раціональність. Характерними рисами останньої є розподіл на суб'єкта й об'єкт, механічність, експеримент, відношення панування – підкорення (Честнов, 2000: 15–16); постулати паралелізму, автономності та єдності мислення (Розин, 1996: 122–123); ідея абсолютного спостерігача (Дудина, 1999: 58–59); а також об'єктна гносеологічна настанова – «бажання максимально виключити із процесу наукового пізнання все, що стосується суб'єкта, засобів і процедур його пізнавальної діяльності, і абсолютна математизація наукового мислення» (Тарасов, 2002: 84).

Оскільки функціоналізм повною мірою репрезентує раціоналістичний підхід до права, властивий західному світосприйняттю, відповідно до якого «право є передусім системою, формою логіки, геометрією, формою рівноваги, збірним поняттям, у якому все може бути зведеним до принципів, концептів і категорій» (Van Hoeseke, Warrington, 1998: 504–505), він є спробою застосування картезіанської епістемологічної моделі у сфері правового пізнання, прагнучи зводити світ до єдності однорідної речовини, до простоти і ясності, обмежити об'єкт дослідження компаративістів тим, що є класичним, розпізнаваним і звичайним: «так само, як геометричний метод (*mos geometricus*) Р. Декарта підкоряється ідеї підміни реального світу світом уявним, живої людини уявною людиною, функціоналізм замінює конкретного юриста юристом як таким» (Legrand, 2005: 651).

Інше розуміння природи правової універсальності побудоване на ідеї телеології. Універсальне вже не є апіорним щодо правознавства порядком об'єктивної реальності, смисл якої для правознавства є завжди наперед сформованим, до якої право долучається лише постфактум для набуття образу і змісту науковості. Натомість формується уявлення про універсальність права, сконструйовану самим правознавством; яка не відображає природний порядок, а виступає результатом активності професійного юридичного мислення.

Універсализація права стверджується індикатором внутрішнього розвитку самої правової матерії поза яким-небудь її виокремленим зв'язком із позаюридичними явищами. Універсальне виявляється питанням установлення і балансування взаємозалежності між правовими системами, їхньої постійної взаємодії, яка утворює спільний для них (і гіпотетично універсальний) семантичний простір.

Ідея телеологічної універсальності права, як ідея переміщення норм, незважаючи на контексти національних правових систем, є близькою позитивістській тезі, згідно з якою «дійсність і дієвість, або чинність, права визначається суто юридичними нормами і не потребує додаткової легітимації шляхом посилення на метаюридичні цінності етичного, релігійного чи іншого характеру» (Дудченко, 2005: 13).

Така концептуалізація універсальності найбільш повно і виразно втілюється в межах інтелектуального руху, який дістав назву підходу «правових трансплантантів». Телеологічна універсальність права є спробою вирішення тисячолітнього диспуту, що є первинним – мислення чи мова, і відповіді на запитання: чи визначає наша національна мова способи бачення нами світу, чи є обхідний шлях? Таким обхідним шляхом і стверджується правова трансплантація.

Представлення цієї відповіді мовою гуманітарної епістемології дає змогу визнати, що підхід правових трансплантантів є одним із дискурсів у межах парадигми «можливості перекладу». Своєю чергою, «можливість перекладу» є різновидом натуралістичної епістемології – двоєдиної тези, яка, з одного боку, припускає об'єктивну локалізацію смислів, з іншого – стверджує металінгвістичну природу таких смислів.

Епістемологія можливості перекладу стверджує, що наявність багатьох мов, попри всю відмінність між ними, уможливорює спільну семантику. Тобто відмінність між мовами не обов'язково конвертується у відмінність між значенням слів (смислів) цих мов. Смилова єдність, як певний трансцендентний стаціонарний простір, що охоплює різні мови, може бути наслідком перекладу – трансляції того ж самого смислу між різними мовами. Екстраполяція цієї схеми на правознавство виявляється у ствердженні можливості правової трансплантації – трансляції тієї самої норми (як нормативного смислу) між різними правопорядками.

Парадигмою телеологічної універсальності, з одного боку, стверджується фундаментальне значення розуміння того, чому і коли змінюється право, у яких напрямках відбуваються ці зміни, а також як розвивається право в суспільстві, де воно діє. Однак, і це є найважливішим, з іншого боку, А. Ватсон вказує на відсутність абстрактної філософії права «про те, що повинно бути», яка б уможливила наше розуміння співвідношення права і суспільства, тому право і правові зміни в цьому аспекті можуть вивчатися лише в межах взаємодії конкретних правових систем одна з одною, а не за схемою прив'язки права до якоїсь метаправової сфери, яка б розглядалася як місце локалізації універсальних правових смислів. Тобто правова трансплантація вказує і на процес переміщення правових норм, і на наслідки такого переміщення, якими є універсализація права.

Та обставина, що трансплантанти є основним джерелом правових змін, пояснюється укоріненним у природі юридичної професії прагненням юристів імітувати та приймати норми і принципи зарубіжних правових порядків, а не безпосередньо реагувати на зовнішні стимули суспільства і творити нові, оригінальні норми. Мізерний креативний потенціал власних інновацій є фундаментальною рисою юридичної професії. За словами А. Ватсона, «оскільки створення нового автохтонного права складне, набагато простіше запозичувати в існуючій, більш розвиненій системі, яка може бути використана як модель – насамперед коли система-донор має кодифіковане право» (Ватсон, 2013: 41–42). Тому юристи вважають за краще виводити свої рішення із правових традицій та ненавидять «створене з нічого» (Тюбнер, 2013: 82).

Парадигма телеологічної універсальності кидає виклик усталеному із часів Монтеск'є припущенню, що право змінюється у відповідь на виклики, що є зовнішніми щодо нього, відо-

бражає силові відносини в суспільстві чи функціонування ринку, чи ідеології власницького індивідуалізму, чи спонукання юридичного підсвідомого, чи мистецтво Абсолютного Духу, чи егоїзму панівного класу, чи політичної ідеології часу; тобто такому розумінню права, згідно з яким воно не має автономного буття, а вчені-юристи повинні зануритися в інші дисципліни, зокрема в соціологію чи антропологію, чи філософію, чи економіку, літературну критику, чи критичну теорію.

Здійснюється спроба демонстрації того, що право не є дзеркалом культури суспільства, а змінюється внаслідок внутрішнього розвитку, для якого трансплантація правових норм виконує центральну роль (Langer, 2004: 29). Запозичення, на думку А. Ватсона, – це найменування юридичної гри і найважливіший засіб правових змін, і те, що це так часто залишається поза увагою, може бути пояснене тільки крайнім упередженням, спричиненим такими ідеями, як «право – це дух народу» або «право відображає структуру влади панівного класу» (Ватсон, 2013: 40).

Парадигма телеологічної універсальності виступає обґрунтуванням тези ізоляції права. Розвиток романо-германського права є результатом «чистої правової історії» і може бути пояснений без зв'язку із соціальними, економічними чи політичними чинниками. Більша частина правової сфери, зокрема приватне право, є вільною від більшості політичних і економічних обставин, а політичні еліти не зацікавлені у визначенні того, які норми права є чи повинні бути (обмежуючись лише збиранням податків і забезпеченням дотримання публічного порядку). Правителі і їхні чиновники можуть бути, і часто є, байдужими до природи правових норм, які діють. На думку А. Ватсона, неспроможність прийняти це є основною причиною нерозуміння природи права, відносин права і суспільства, курсу правового розвитку (Ewald, 1995: 500–501).

Поняття телеологічної універсальності неминує містить і онтологічне твердження, тобто твердження про природу права, про те, чим воно є. М. Гражде значно загострює це питання і підвищує його статус. За його словами, подолання невизначеності поняття «правові зміни» є основним завданням порівняльного правознавства як дослідження трансплантантів і запозичень. Будь-яке таке дослідження повинно починатися з питання про те, що саме змінюється. Чи досліджувана зміна залучає лише чинні норми правової системи? Чи торкається вона рівня чинних норм та інших рівнів правової системи як таких? Фокусуючись на цих питаннях, порівняльне правознавство полегшить наше розуміння того, наскільки наступність і зміни є тісно переплетеними (Graziadei, 2006: 462).

Отже, актуалізація онтологічного виміру зумовлюється необхідністю відповіді на питання: що саме переміщується; про що можна сказати, що воно однаково наявне в різних правових системах, водночас будучи «не рідним» для них, а привнесеним зовні, з іншого місця?

Як зазначає П. Легран, відповіді на ці питання є обов'язковими, необхідно знайти герменевтичне значення, якщо компаративісти прагнуть окреслити, що поєднує правові феномени в різних країнах (Legrand, 2001: 55). Учений пропонує такий алгоритм міркування. Трансплантант передбачає переміщення. В інтересах юристів переміщенням є те, що відбувається понад правовими системами: у певній правовій системі є дещо, що не є для неї рідним, а було взяте до неї з іншої правової системи. Що ж переміщується? Це «правове» або «право». Що ми маємо на увазі під «правовим» чи «правом»? Хоча компаративісти не схильні відкрито порушувати це питання, студенти, які вивчають «правові трансплантанти», рішуче приймають формалістське розуміння «права». Отже, «правове», по суті, зводиться до норм, які зазвичай не визначаються, але під якими конвенційно розуміються і законодавчі інструменти, і, хоча й менш безапеляційно, судові рішення (Legrand, 1995: 111–112).

На думку А. Ватсона, правові трансплантанти є загальним законом розвитку людських суспільств, починаючи від найдавнішої писаної історії (Watson, 1993: 21). Основне завдання підходу правових трансплантантів можна сформулювати як знаходження і формулювання

загального закону виникнення і розвитку фактів і явищ у галузі права. Прикладом індуктивного узагальнення, який становить перехід від емпіричного до загального закону розвитку права, є ствердження А. Ватсоном, що рецепція римського права в Європі, значне поширення французького Цивільного кодексу протягом XIX ст., сучасне поширення інших європейських кодексів у незахідних країнах (емпіричні факти) свідчать про те, що правова система не є тісно пов'язаною з окремими культурними і політичними структурами (загальний закон).

Отже, статус загального й універсального закону розвитку феномену права набуває визнання підходом правових трансплантантів того, що поняття права як відображення суспільства є міражем (Brand, 2006–2007: 415), тобто норми, концепти й інститути можуть розглядатися незалежно від будь-якого вихідного їхнього положення в особливому історичному, політичному, соціальному чи економічному контексті; що римське право є основою загального права (*ius commune*), природного права (*ius naturale*) і правової науки (*scientia iuris*) (Samuel, 2007: 226).

Парадигма телеологічної універсальності – це концепція, згідно з якою зміни у праві є незалежними від роботи жодних соціальних, історичних або культурних основ. Отже, питанням правового порівняння є вивчення відносин між однією правовою системою та її нормами й іншими. За такого вивчення компаративіст повинен розглядати лише існування подібних норм, а не як ці норми діють у суспільстві. Зміни у праві є незалежними від дії будь-якої соціальної, історичної чи культурної основи; вони, імовірно (і простіше), є функцією норм, імпортованих з іншої правової системи.

Висновки. Найбільш впливовим і методологічно забезпеченим напрямом порівняльно-правового пізнання є універсалізація права, приведення множинності правових світів до єдиного спільного знаменника. Порівняльне правознавство претендує на знаходження і зберігання універсальних правових смислів. З периферії юридичних наук воно претендує на роль ядра, визначаючи, у дусі платонізму, ні що таке право окремої країни, а що таке «право як таке». Серед найбільш концептуально оснащених є дві парадигми універсалізації права. Перша – каузальна – транслює зміст універсальності із зовнішньої для права сфери суспільних і природничих наук. Друга – телеологічна – наділяє саме правознавство здатністю концептуалізації універсального у праві. Між цими парадигмами наявна діалектична напруга, що торує шлях формуванню третьої, синтетичної, парадигми універсальності права в порівняльному правознавстві.

References:

1. Alekseev S.S. (2006). *Liniya prava* [Line of law]. Moscow: Statute [in Russian].
2. Watson A. (2013). *Pravo v knigah, pravo i realnist: porivnyalno-pravova perspektiva* [Law in books, law and reality: comparative law perspective]. – *Comparative jurisprudence*. № № 1–2. P. 37–45 [in Ukrainian].
3. Dovgert A.S. (2009). *Vsesvitnocivilne pravo – mif chi realnist* [Worldwide civil law – myth or reality?] – Y.S. Schemschuchenko, L.V. Gubersky, I.S. Grizenko (ed.) *Porivnyalne pravoznavstvo: suchasniy stan i perspektivi rosvitku* [Comparative law: current state and prospects of development]: collection of articles. Kyiv: Logos. P. 401–403 [in Ukrainian].
4. Dudina V.I. (1999). *Soziologicheskiy metod: ot klassicheskoy k postneklassicheskoy tochke zreniya* [Sociological method: from classical to post-non-classical point of view]. – *The Journal of sociology and social anthropology*. Vol. II. № 3. P. 57–65 [in Russian].
5. Dudchenko V.V. (2005). *Konzept pozitivizmu v iurisprudenzii: genesis i vipravdannya* [Concept of positivism in jurisprudence: genesis and justification]. – *Actual problems of state and law*. Issue 25. P. 6–14 [in Ukrainian].
6. Nikitin E.P. (1970). *Obyasnenie – funkziya nauki* [Explanation – function of science]. Moscow: Science [in Russian].

7. Ovchinnikov N.F. (2003). Metodologicheskiye prinzipi v istorii nauchnoy misli [Methodological principles in the history of scientific mind]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
8. Rozin V.M. (1996). Kontekstnoe, polyfonicheskoye myschenie – perspektiva XXI veka [Contextual polyphonic thinking – prospect of XXI century]. – Social science and contemporary. № 5. P. 120–129 [in Russian].
9. Tarasov N.N. (2002). Metodologicheskie problemy sovremennoy iurisprudenzii [Methodological problems of contemporary jurisprudence]. – Thesis for a degree doctor of legal sciences. Ekaterinburg [in Russian].
10. Teubner G. (2013). Pravovi podrazniki: prinzip dobrosovestnosti u britanskomu pravi, abo yak unifikaziya prava prizvodit do novoi divergenzii [Legal irritants: Good Faith in British Law or how unifying law ends up new divergences]. – Comparative jurisprudence. № № 1–2. P. 77–101 [in Ukrainian].
11. Chestnov I.L. (2000). Pravo kak dialog: k formirovaniyu novoi ontologii pravovoi realnosti [Law as dialog: to the formation of a new ontology of legal reality]. Saint Petersburg [in Russian].
12. Zweigert K., Kötz H. (2000) Vvedenie v sravnitelnoe pravovedenie v sfere chastnogo prava [An Introduction to the comparative law in the sphere of private law]. – Vol. 1. Moscow: International relations [in Russian].
13. Brand O. (2006–2007). Conceptual comparisons: towards a coherent methodology of comparative legal studies. – Brooklyn journal of International law. Vol. 32. P. 405–466.
14. Ewald W. (1995). Comparative Jurisprudence (II): The logic of legal transplants. – American journal of Comparative law. Vol. 43. P. 489–510.
15. Fletcher G.P. (1987). The universal and the particular in legal discourse. – Brigham Young University Law Review. P. 335–351.
16. Gordley G. (1995). Comparative legal research: its function in development of harmonized law. – The American journal of comparative law. Vol. 43. № 3. P. 555–568.
17. Graziadei M. (2006). Comparative law as the study of transplants and receptions. – M. Reimann, R. Zimmermann (ed.). The Oxford handbook of Comparative Law. Oxford: Oxford University Press. P. 441–475.
18. Kjaer A.N. (2004). A common legal language in Europe? – M.V. Hoecke (ed.). Epistemology and methodology of Comparative law. Portland: Hart Publishing. P. 377–398.
19. Langer M. (2004). From legal transplants to legal translations: the globalization of plea bargaining and the Americanization thesis in criminal procedure. – Harvard International law journal. Vol. 45. № 1. P. 1–64.
20. Legrand P. (2005). Paradoxically, Derrida: for a comparative legal studies. – Cardozo Law Review. Vol. 27. Issue. 2. P. 631–717.
21. Legrand P. (1995). The impossibility of legal transplants. – Maastricht journal of European and Comparative Law. Vol. 4. P. 111–124.
22. Legrand P. (2001). What legal transplants. – D. Nelken, J. Feest (ed.). Adapting legal cultures Oxford: Portland Oregon. P. 55–70.
23. Samuel G. (2007). Taking method seriously (part two). – The journal of Comparative law. Vol. II. Issue II. P. 210–237.
24. Schlesinger R.B. (1995). The past and future of Comparative law. – The American journal of Comparative law. Vol. 43. № 2. P. 477–481.
25. Van Hoecke M., Warrington M. (1998). Legal cultures, legal paradigms and legal doctrine: towards a new model for comparative law. – International and Comparative Law Quarterly. Vol. 47. № 4. P. 495–536.
26. Watson A. (1993). Legal transplants. An approach to Comparative law. Athens, 1993.
27. Whitman J.Q. (2003). The neo-Romantic turn. – P. Legrand, R. Munday (ed.). Comparative legal studies: traditions and transitions. Cambridge: Cambridge University Press. P. 312–344.